

1973.

HARDT, MICHAEL

Zajedničko u komunizmu

HARDT, MICHAEL

Zajedničko u komunizmu

Ekonomska i financijska kriza koja je eksplodirala u jesen 2008. izazvala je izuzetno izvanredno snažnu promjenu u carstvu političkih imaginarija. Kao što se prije nekoliko godina govor o klimatskoj promjeni u *mainstream* medijima ismijao i odbacio kao pretjeran i apokaliptičan, a onda je gotovo preko noći činjenica klimatske promjene zapravo postala pitanje općeg slaganja, tako je ekonomska i financijska kriza preinačila prevladavajuća gledišta na kapitalizam i socijalizam. Samo se godinu prije svaka kritika neoliberalnih strategija deregulacije, privatizacije i smanjivanja struktura blagostanja – a kamoli samog kapitala – u prevladavajućim medijima odbacivala kao luđački govor. Danas *Newsweek* na svojoj naslovnici objavljuje, s tek malo ironije: “Sada smo svi socijalisti”. Vladavina kapitala iznenada je otvorena propitivanju, od ljevice do desnice, a neki oblik socijalističke ili keynesijanske državne regulacije i upravljanja čini se neizbježnim.

Trebamo, međutim, istraživati izvan te alternative. Prečesto se čini da su nam jedini izbori kapitalizam ili socijalizam, vladavina privatnog vlasništva ili ona javnog vlasništva, kao da je privatizacija jedini lijek za nevolje državnog nadzora, a za nevolje kapitala učiniti ga javnim, to jest, primjeniti državnu regulaciju. Moramo istražiti drugu mogućnost: niti privatno vlasništvo kapitalizma niti javno vlasništvo socijalizma, već zajedničko u komunizmu.

Mnogi su središnji koncepti našega političkog vokabulara, uključujući komunizam jednako kao i demokraciju i slobodu, bili toliko iskrivljeni da su gotovo neuporabljivi. U standardnoj uporabi, zapravo, komunizam je sve više počeo predstavljati svoju suprotnost, to jest, potpuni državni nadzor ekonomskog i društvenog života. Možemo, naravno, napustiti te izraze i izmisliti nove, no za sobom ćemo ostaviti predugu povijest borba, snova i težnja vezanih uz njih. Mislim da je bolje izboriti se da se tim konceptima vrati, ili ponovno uspostavi, njihov smisao. U slučaju komunizma, to zahtijeva analizu mogućih oblika današnje političke organizacije i, prije toga, ispitivanje naravi suvremene ekonomske i društvene proizvodnje. U ovom ću se ogledu ograničiti na preliminarni zadatak kritike političke ekonomije.

Jedan od razloga zašto komunističke hipoteze prijašnjih razdoblja više nisu valjane je i to što se ustroj kapitala izmijenio – kao i uvjeti i proizvodi kapitalističke

proizvodnje. Najvažnije je da se promijenio tehnički ustroj rada. Kako ljudi proizvode i izvan i unutar okvira radnog mjesta? Što proizvode i pod kakvim uvjetima? Kako je organizirana proizvodna suradnja? Što su podjele rada i moć koja ih razdvaja po rodnim i rasnim crtama u lokalnim, regionalnim i globalnim kontekstima? Uz ispitivanje trenutačnog ustroja rada moramo analizirati i odnose vlasništva pod kojima rad proizvodi. Zajedno s Marxom možemo reći da je kritika političke ekonomije, u svojoj srži, kritika vlasništva. “Komunisti mogu svoju teoriju”, pišu Marx i Engels u Komunističkom manifestu, “sažeti u jednom izrazu: ukidanje privatnog vlasništva”.⁰¹

Kako bih istražio odnos i borbu između vlasništva i zajedničkoga, koji smatram središnjim za komunističku analizu i postavljeni problem, protumačio bih dva odlomka iz Marxovih *Ekonomskih i filozofskih rukopisa* iz 1844. godine. Upućivanjem na *Rukopise* ne želim ranog Marxa postaviti naspram kasnog, slaviti Marxov humanizam ili bilo što slično. To su, zapravo, argumenti koji se provlače cijelim Marxovim djelom. Niti je nužno pozvati se na gospodara kako bi se obnovio koncept komunizma. *Rukopisi* pružaju prigodu za tumačenje zajedničkoga u komunizmu, koje je danas sve važnije, ali i za procjenjivanje razdaljine između Marxova i našega vremena.

U prvom odlomku, naslovljenom “Odnos privatnog vlasništva”, Marx predlaže podjelu po razdobljima koja u prvi plan stavlja prevladavajući oblik vlasništva u svakom razdoblju. U 19. stoljeću, tvrdi on, europskim društvima prvenstveno više ne prevladava nepokretno vlasništvo, kao što je zemlja, već namjesto njega pokretni oblici vlasništva, općenito plodovi industrijske proizvodnje. Razdoblje prijelaza odlikuje se ogorčenom bitkom između dvaju oblika vlasništva. Na sebi svojstven način Marx se ruga uvjerenjima obojice tih vlasnika da čine društveno dobro. Zemljoposjednik naglašava proizvodnost poljoprivrede i njezinu vitalnu važnost za društvo te “nasljedno plemstvo svog vlasništva, feudalne reminiscencije, uspomene, poetska sjećanja, svoje sanjarsko biće, svoju političku važnost, itd”.⁰² Vlasnik pokretnog vlasništva, naspram toga, napada samodostatnost i umrtvljenost svijeta nepokretnog vlasništva pjevajući pritom svoje hvalospjeve. “Pokretno vlasništvo”, piše Marx, “tvrdi da je pribavilo narodu političku slobodu, razbilo okove građanskog društva, međusobno

- 01 Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, London: Verso, 1998., str. 52. Hrv. izdanje: K. Marx i F. Engels, *Komunistički manifest*, 1848. s predgovorom Slavoja Žižeka, *Bauk još uvijek kruži*, Zagreb: Arkzin, 1998., str. 106.
- 02 Karl Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts*, u: *Early Writings*, prev. Rodney Livingstone i Gregor Benton, London: Penguin, 1975., str. 338. Hrv. izdanje: Karl Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, u: *Rani Radovi*, Zagreb: Naprijed, Deveto izdanje, 1989., str. 263.
- 03 John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan, 1936., str. 376.

povezalo svjetove, stvorilo humanu trgovinu, čisti moral, obrazovanje po želji” (339). Marx smatra neizbježnim ostvarenje ekonomske prevlasti pokretnog vlasništva u odnosu na nepokretno vlasništvo. “Mora pobijediti: kretanje nepokretnost, otvorena, samosvjesna besramnost prikrivenu i nesvjesnu, *gramzivost pohlepu za uživanjem*, otvoreno neobuzdana spretna sebičnost *prosvječenosti* lokalnu, obazrivu, priprostu, tromu i fantastičnu *sebičnost praznovjerja*, kao što *novac* mora pobijediti drugi oblik privatnog vlasništva” (340). Marx se, naravno, ruga obojici vlasnika no priznaje da pokretno vlasništvo, koliko god bilo odvratno, posjeduje prednost otkrivanja “rada kao jedine suštine bogatstva” (343). Njegova podjela na razdoblja, drugim riječima, ističe povećani potencijal za komunistički projekt.

Analizirao bih paralelnu borbu između dvaju oblika vlasništva danas, no prije nego što to učinim, trebao bih naglasiti da trijumf pokretnog nad nepokretnim vlasništvom korespondira s pobjedom profita nad rentom kao prevladavajućim načinom eksproprijacije. Prilikom ubiranja rente kapitalist je uvjeren da se nalazi relativno izvan procesa proizvodnje vrijednosti, da samo izvlači vrijednost koja se proizvodi drugim sredstvima. Stvaranje profita, naspram toga, zahtijeva sudjelovanje kapitalista u proizvodnom procesu koji nameće oblike suradnje, disciplinarnu režime, itd. U vrijeme Johna Maynarda Keynesa profit ima već takvo dostojanstvo u odnosu na rentu da Keynes čak može predvidjeti (ili propisati) “eutanaziju rentijera” i prema tome nestanak “ulagača bez svrhe” u korist kapitalističkog ulagača koji organizira i upravlja proizvodnjom.⁰³ Ta koncepcija povijesnog kretanja unutar kapitala od rente do profita također korespondira s naznačenim prijelazom u mnogim analizama od primitivne akumulacije do same kapitalističke proizvodnje. Primitivna se akumulacija, u tom kontekstu, može smatrati apsolutnom rentom koja ekspropirira čitavo bogatstvo proizvedeno negdje drugdje.

I prijelazi od rente do profita i od prevlasti nepokretnog do pokretnog vlasništva dio su općenitije Marxove tvrdnje da je do sredine 19. stoljeća industrija velikih razmjera nadomjestila poljoprivredu kao hegemonijski oblik ekonomske proizvodnje. On tu tvrdnju, naravno, ne iznosi u kvantitativnim kategorijama. Industrijska proizvodnja se u to vrijeme sastoji od malih djelića ekonomije čak i u Engleskoj, tada najindustrijaliziranoj zemlji.

ranijoj zemlji. I većina je radnika teško radila, ne u tvornicama već na polju. Marxova je tvrdnja namjesto toga kvalitativna: svi drugi oblici proizvodnje bit će prisiljeni usvojiti kvalitete industrijske proizvodnje. Poljoprivreda, rudarstvo, čak i samo društvo morat će usvojiti njene režime mehanizacije, njenu radnu disciplinu, njenu podijeljenost vremena i ritmova, njen radni dan, i tako dalje. Klasični ogled E. P. Thompsona o radnim satima i radnoj disciplini u Engleskoj divna je demonstracija progresivnog nametanja industrijske podjele vremena društvu kao cjelini.⁰⁴Stoljeće i pol poslije Marxova doba ta tendencija industrije da nameće svoje vrednote odvija se na izuzetne načine.

Danas je, međutim, jasno da industrija unutar ekonomije više ne drži hegemonijski položaj. Time se ne želi reći da u tvornicama radi manje ljudi nego prije 10 ili 20 ili 50 godina – iako su se, u izvjesnim pogledima, njihove lokacije izmijenile, seleći se na drugu stranu globalne podjele rada i moći. Ta tvrdnja nije, ponovno, prvenstveno kvantitativna, već kvalitativna. Industrija svoje vrednote više ne nameće drugim ekonomskim sektorima i općenitijim društvenim odnosima. To mi se čini relativno neprijepornom tvrdnjom.

Više se nesporezuma javlja kada se predlaže jedan drugi oblik proizvodnje kao nasljednik industrije koji je hegemonijski na taj način. Toni Negri i ja iznosimo argumentaciju da se na tom hegemonijskom položaju pojavljuje nematerijalna ili biopolitička proizvodnja. Pod nematerijalnim ili biopolitičkim pokušavamo objediniti proizvodnju ideja, informacije, slika, znanja, koda, jezika, društvenih odnosa, čuvstava i sličnog. To određuje zanimanja u cijeloj ekonomiji, u svim njezinim dijelovima, od djelatnika u zdravstvenoj skrbi, stjuardesa i obrazovnih stručnjaka do programera softvera i od radnika u restoranima brze hrane i radnika u pozivnim centrima do dizajnera i oglašivača. Najveći dio tih oblika proizvodnje, naravno, nisu novi već je koherencija među njima možda prepoznatljivija i, što je važnije, njihove se vrednote danas nastoje nametnuti drugim sektorima ekonomije i društvu kao cjelini. Industrija se mora informatizirati; znanje, kodovi i slike postaju sve važniji u svim tradicionalnim sektorima proizvodnje; a proizvodnja čuvstava i skrbi postaje sve više bitna u procesu vrednovanja. Ta hipoteza o tendenciji pojavljivanja nematerijalne ili biopolitičke proizvodnje na hegemonijskom položaju, koji je nekad držala industrija, ima

04 E. P. Thompson, "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", *Past and Present*, sv. 38, br. 1, 1967., str. 56.-97.

05 O nematerijalnoj i biopolitičkoj proizvodnji, vidi Hardt i Negri, *Commonwealth*, poglavlje 3, Cambridge: Harvard University Press, u pripremi.

sve vrste neposrednih implikacija na rodne podjele rada i različite međunarodne i druge zemljopisne podjele rada, no njima se ne mogu baviti u ovom ogledu.⁰⁵

Usredotočimo li se na novu borbu između dva oblika vlasništva impliciranu tim prijelazom možemo se vratiti Marxovim formulacijama. Dok je u Marxovo vrijeme bila riječ o borbi između nepokretnog vlasništva (kao što je zemlja) i pokretnog vlasništva (kao što je materijalna roba), danas se borba odvija između materijalnog i nematerijalnog vlasništva – ili, rečeno na drugi način, dok je Marx usredotočen na pokretljivost vlasništva danas su naprotiv uglavnom sporni oskudnost i reproduktivnost, na takav način da se može postaviti da je to borba između ekskluzivnog *versus* podijeljenog vlasništva. Suvremena usredotočenost na nematerijalno i reproduktivno vlasništvo u kapitalističkoj ekonomiji može se lagano prepoznati čak i ako se samo površno baci letimičan pogled na polje imovinskog prava. Patenti, autorska prava, starosjedilačka znanja, genetski kodovi, informacija o zamjetnoj plazmi sjemenja, i slična pitanja teme su o kojima se najaktivnije raspravlja u tom području. Činjenica da logika oskudnosti nije sadržana u toj domeni predstavlja nove probleme za vlasništvo. Baš kao što je Marx uvidio da kretanje nužno trijumfira nad nepokretnošću, tako i danas nematerijalno trijumfira nad materijalnim, reproduktivno nad nereproduktivnim, te podijeljeno nad ekskluzivnim.

Pojavljivanje prevlasti tog oblika vlasništva značajno je djelomice zato što ono demonstrira i vraća u središte pozornosti sukob između zajedničkog i vlasništva kao takvog. Ideje, slike, znanja, kod, jezici pa čak i čuvstva mogu biti privatizirana i nadzirana kao vlasništva, no teže je policijski nadzirati to vlasništvo zato što ih se tako lako dijeli ili reproducira. Prisutan je stalni pritisak da takva dobra izmaknu ograničenjima vlasništva i postaju zajednička. Ako imate neku ideju, to što ćete je podijeliti sa mnom ne smanjuje njezinu korisnost za vas, već je obično povećava. Ustvari, kako bi se shvatila njihova najveća moguća produktivnost, ideje, slike i čuvstva moraju postati zajednička i moraju se dijeliti. Kad su privatizirana njihova se produktivnost dramatično smanjuje – i, dodao bih, pretvaranje zajedničkog u javno vlasništvo, to jest, njegovo podvrgavanje državnom nadzoru ili upravljanju, na sličan način smanjuje produktivnost. Vlasništvo postaje okov na kapitalističkom načinu proizvodnje. Evo jedne novonastale

Toni Negri

Pred graditeljima Autostrade pružala su se polja, močvare, vrtovi i periferijske kućice. Trebalo je strušiti 142 razne zgrade, premjestiti korito potoka Kuniščaka, i zatrpati ogromnu baruštinu duboku do 7 m.

Radilo se bez prekida danju i noću!

proturječnosti imanentne kapitalu: što se zajedničko više prigrabljuje kao vlasništvo, to se njegova produktivnost više smanjuje; a opet ekspanzija zajedničkog na fundamentalan i općenit način podriva odnose vlasništva.

Moglo bi se reći, u širem smislu, da je neoliberalizam odredila bitka za privatno vlasništvo usmjerena ne samo protiv javnog vlasništva već također i možda još važnije protiv zajedničkog. Ovdje je korisno napraviti razliku između dva tipa zajedničkog, od kojih su oba objekti neoliberalnih strategija kapitala. (I to može poslužiti kao inicijalna definicija “zajedničkog”). S jedne strane, zajedničko imenuje zemljanu površinu i sve resurse povezane s njom: zemlju, šume, vodu, zrak, minerale, i tako dalje. To je tijesno povezano s engleskom uporabom izraza “zajedničke zemljane površine” (u množini) iz sedamnaestog stoljeća. S druge strane, zajedničko također upućuje, kao što sam već rekao, na plodove ljudskog rada i stvaralaštva, kao što su ideje, jezik, čuvstva, i tako dalje. Prvo biste mogli smatrati “prirodnim” zajedničkim dobrom, a potomje “artificijelnim”, no u stvarnosti takve se podjele između prirodnog i artificijelnog brzo rasprše. U svakom slučaju, neoliberalizam je smjerao privatizirati oba ta oblika zajedničkog.

Jedna od vodećih pozornica takve privatizacije bile su ekstraktivne industrije, koje su transnacionalnim kompanijama omogućile pristup dijamantima u Sierra Leone ili nafti u Ugandi ili nalazištima litija i pravima na vodu u Boliviji. Takvu neoliberalnu privatizaciju zajedničkog opisali su mnogi autori, uključujući Davida Harveya i Naomi Klein, u kategorijama koje ocrtavaju obnovljenu važnost primitivne akumulacije ili akumulacije izvlaštenjem.⁰⁶

Neoliberalne strategije za privatizaciju “artificijelnog” zajedničkog puno su složenije i proturječnije. Ovdje je sukob između vlasništva i zajedničkog u punom zamahu. Što je zajedničko više podvrgnuto odnosima vlasništva, kao što sam rekao, to je manje produktivno; a ipak kapitalističko vrednovanje procesa zahtijeva privatnu akumulaciju. U mnogim domenama, kapitalističke strategije za privatiziranje zajedničkog posredstvom mehanizama kao što su patenti i autorska prava nastavljaju se (često s poteškoćama) unatoč proturječijima. Glazbena i računalna industrija prepuni su primjera. To je slučaj i s takozvanim biopiratstvom, to jest, procesima pomoću kojih transnacionalne korporacije

- 06 Vidi David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press, 2005; i Naomi Klein, *The Shock Doctrine*, New York: Metropolitan Books, 2007. Za izvršnu analizu usredotočenosti neoliberalizma na ekstraktivne industrije u Africi, vidi James Ferguson, *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order*, Durham: Duke University Press, 2006.
- 07 Vidi primjerice, Carlo Vercellone, “Crisi della legge del valore e divenire rendita del profitto” u Andrea Fumagalli i Sandro Mezzadra, urednici, *Crisi dell'economia globale*, Verona: Ombre corte, u pripremi.
- 08 Vidi Marxovu raspravu o suradnji u 13. poglavlju *Kapitala*, sv. 1, prev. Ben Fowkes, London: Penguin, 1976., str. 439-454.

ekspropiraju zajedničko u obliku starosjedilačkih znanja ili genetskih informacija iz biljaka, životinja ili ljudskih bića, obično posredstvom korištenja patenata. Tradicionalna znanja o korištenju sjemenja iz zemlje kao prirodnog pesticida, primjerice, ili o ljekovitim kvalitetama biljaka u privatno vlasništvo ih pretvara korporacija koja ih patentira. Usput posebno bih želio istaknuti da je piratstvo krivo ime za takve aktivnosti. Pirati imaju daleko plemenitiji poziv: oni krađu vlasništvo. Ove korporacije umjesto toga krađu zajedničko i pretvaraju ga u vlasništvo.

Općenito, ipak, kapital izvršava eksproprijaciju zajedničkog ne posredstvom privatizacije *per se* već u obliku rente. Nekoliko suvremenih talijanskih i francuskih ekonomista koji se bave onim što oni nazivaju kognitivni kapitalizam, najistaknutiji među njima Carlo Vercellone, tvrde da baš kao što je u prijašnjem razdoblju postojalo svrhovito kretanje od rente do profita kao prevladavajući način kapitalističke eksproprijacije, danas je prisutno obratno kretanje od profita do rente.⁰⁷ Patenti i autorska prava, primjerice, stvaraju rentu u smislu da jamče prihod zasnovan na vlasništvu materijalnog ili nematerijalnog vlasništva. Ovim se argumentom ne implicira povratak u prošlost: prihod nastao od patenta, primjerice, prilično se razlikuje od onoga koji je nastao od vlasništva nad zemljom. Ključni je uvid ove analize o pojavi prevlasti rente nad profitom, a što smatram vrlo značajnim, da kapital ostaje općenito izvanjskim procesima proizvodnje zajedničkog. Dok u slučaju industrijskog kapitala i njegovog stvaranja profita, kapitalist igra ulogu koja se nalazi unutar procesa proizvodnje, osobito u naznačavanju sredstava suradnje i nametanju obrazaca discipline, u proizvodnji zajedničkog kapitalist mora ostati relativno izvanjski.⁰⁸ Svaka intervencija kapitalista u procese proizvodnje zajedničkog, baš svaki put kada zajedničko postane vlasništvo, smanjuje produktivnost. Renta je, dakle, mehanizam kako se nositi sa sukobima između kapitala i zajedničkog. Dodijeljena je ograničena autonomija procesima proizvodnje zajedničkog s obzirom na dijeljenje resursa i određivanje načina suradnje, a kapital je još uvijek u mogućnosti izvršiti nadzor i ekspropirirati vrijednost posredstvom rente. Eksploatacija u tom kontekstu prima oblik eksproprijacije zajedničkog.

Rasprava o renti ukazuje, s jedne strane, na neoliberalne procese akumulacije izvlaštenjem ukoliko se

Naomi Klein

primitivna akumulacija može nazvati oblikom apsolutne rente. S druge strane, ona baca novo svjetlo na suvremeno prevladavanje financija, što je karakterizirano složenom i vrlo apstraktnom raznolikošću relativne rente. Christian Marazzi nas upozorava da ne zamišljamo da su financije fiktionalna, naspram “stvarne ekonomije”, što je koncepcija koja pogrešno shvaća razmjere kojima i financijama i proizvodnjom sve više prevladavaju nematerijalni oblici vlasništva. Također nas upozorava na odbacivanja financija kao na puko neproduktivne naspram predodžbe produktivnosti koja je neodređeno vezana za industrijsku proizvodnju. Korisnije je smjestiti financije u kontekst općeg trenda od profita do rente, i primjereno izvanjskom položaju kapitala s obzirom na proizvodnju zajedničkog. Financije ekspropriiraju zajedničko i izvršavaju nadzor s udaljenosti.⁰⁹

Sada mogu privesti kraju i ponovno se osvrnuti na moje tumačenje prvog odlomka iz ranih Marxovih rukopisa, u kojima on opisuje borbu između dva oblika vlasništva (nepokretnog versus pokretljivog) i historijskog prijelaza od prevlasti zemljišnog vlasništva do onog industrijskog kapitala. Mi danas također doživljavamo borbu između dva oblika vlasništva (materijalnog *versus* pokretljivog ili oskudnog *versus* reproduktivnog). I ta borba otkriva dublji sukob između vlasništva kao takvog i zajedničkog. Iako je ta proizvodnja zajedničkog sve više središnja za kapitalističku ekonomiju, kapital ne može intervenirati u proces proizvodnje i umjesto toga mora ostati izvanjski, ekspropriirati vrijednost u obliku rente (posredstvom financijskih i drugih mehanizama). Posljedica je toga da proizvodnja i produktivnost zajedničkog postaju sve više autonomna domena, i dalje, naravno, eksploatirana i nadzirana, međutim posredstvom mehanizama koji su relativno izvanjski. Kao i Marx, i ja bih rekao da taj razvoj kapitala sam po sebi nije dobar – i da svrhovita prevlast nematerijalne ili biopolitičke proizvodnje sa sobom donosi niz novih i ozbiljnijih oblika eksploatacije i nadzora. No ipak je važno uočiti da razvoj samog kapitala pruža oruđa za oslobođenje od kapitala, i to posebno ovdje vodi do povećane autonomije zajedničkog i njegovih produktivnih tokova.

To me dovodi do drugog odlomka iz *Rukopisa* koji želim razmotriti, “Privatno vlasništvo i komunizam”. Pojam zajedničkog pomaže nam da shvatimo što Marx misli pod komunizmom u tom odlomku. “Komunizam je”, piše on, “pozitivni izraz ukinutog privatnog vlasni-

09 Vidi Christian Marazzi, *Capital and Language*, prev. Gregory Conti, New York: Semiotext(e), 2008.

10 *Kapital*, sv. I, str. 929. (hrv. izd. str. 672.).

štva” (345-346). On uključuje frazu “pozitivni izraz” djelomice zato da bi komunizam razlikovao od pogrešnih ili iskrivljenih shvaćanja tog koncepta. Sirov komunizam, tvrdi, samo perpetuira privatno vlasništvo poopćavajući ga i protežući ga na čitavu zajednicu, kao univerzalno privatno vlasništvo. Taj je izraz, naravno, oksimoron: ako je vlasništvo sada univerzalno, protegnuto na čitavu zajednicu tada ono više nije stvarno privatno. Čini mi se da on pokušava naglasiti da u sirovom komunizmu čak i ako se privatni karakter ogoli, vlasništvo ostaje. Pravilno shvaćen komunizam je umjesto toga ukidanje ne samo privatnog vlasništva, već vlasništva kao takvog. “Privatno vlasništvo nas je učinilo tako glupim i jednostranim da je neki predmet *naš* tek onda kad ga imamo” (351). Što bi to značilo da je nešto naše ako ga ne posjedujemo? Što bi značilo da nas i naš svijet ne smatramo vlasništvom? Je li nas privatno vlasništvo učinilo toliko glupim da to ne možemo vidjeti? Marx je ovdje u potrazi za zajedničkim. Otvoreni pristup i dijeljenje koji karakteriziraju korištenje zajedničkog nalaze se izvana i suprotstavljeni su odnosima vlasništva. Mi smo postali toliko glupi da svijet možemo prepoznati samo kao privatni ili javni. Postali smo slijepi za zajedničko.

Marx dolazi do opisa zajedničkog (kao ukidanja vlasništva) nekih 20 godina kasnije u prvom svesku *Kapitala* kada komunizam definira kao posljedicu negativne dijalektike kapitala. “Kapitalistički način prisvajanja je, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalističko privatno vlasništvo, prva negacija individualnog privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu. Ali nužnošću prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova privatno vlasništvo, ali uspostavlja individualno vlasništvo na osnovici tekovine kapitalističke ere: na osnovici kooperacije i zajedničkog posjedovanja zemlje i sredstava za proizvodnju.”¹⁰ Kapitalistički razvoj neizbježno za posljedicu ima povećanu ulogu suradnje i zajedničkog, što slijedom toga pruža oruđa za zbacivanje kapitalističkog načina proizvodnje i uspostavlja osnove za alternativno društvo i način proizvodnje, komunizam zajedničkog.

Ono što ja, ipak, smatram nezadovoljavajućim u vezi tog odlomka iz *Kapitala* je, povrh njegove dijalektičke konstrukcije, da zajedničko na koje Marx upućuje – “kooperaciju i zajedničko posjedovanje zemlje i sredstava za proizvodnju” – prvenstveno zahvaća materijal-

ne elemente o kojima je riječ, koji su nepokretne i pokretne oblike vlasništva učinili zajedničkim. Ta formulacija ne zahvaća, drugim riječima, prevladavajuće oblike kapitalističke proizvodnje danas. Ako se, međutim, osvrnemo na odlomak u ranim *Rukopisima* i pokušamo izlučiti Marxov mladenački humanizam, mi pronalazimo definiciju komunizma i zajedničkog koja ističe nematerijalne odnosno, zbilja, biopolitičke aspekte. Razmotrimo, najprije, tu definiciju komunizma koju Marx predlaže nakon što je odbacio sirovo shvaćanje: “Komunizam kao pozitivno ukidanje privatnog vlasništva, kao čovjekovo samootuđenje, te stoga, kao zbiljsko prisvajanje čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka jest stoga, potpun, svjestan i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali povratak čovjeka sebi kao društvenog tj. čovječnog čovjeka.” (str. 348). Što Marx misli pod “zbiljsko prisvajanje čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka”? On očito razvija pojam prisvajanja koji se razlikuje od uobičajenog, primjenjujući ga u kontekstu gdje se doima čudnim: ne više prisvajanje objekta u obliku privatnog vlasništva već prisvajanje naše subjektivnosti, naših ljudskih, društvenih odnosa. Marx objašnjava to komunističko prisvajanje, to prisvajanje ne-vlasništva u kategorijama ljudske osjetilnosti i cjeloviti raspon stvaralačkih i produktivnih moći. “Čovjek prisvaja svoje svestrano biće na svestran način”, što objašnjava u kategorijama “svih njegovih ljudskih odnosa prema svijetu – gledanje, slušanje, mirisanje, kušanje, osjećanje, mišljenje, opažanje, htijenje, rad, ljubav” (351). Ja mislim da izraz “prisvajanje” ovdje navodi na krivi put zato što Marx ne govori o zahvaćanju nečega što već postoji, već prije o stvaranju nečeg novog. To je proizvodnja subjektivnosti, proizvodnja nove osjetilnosti – ne, dakle, stvarno prisvajanje već proizvodnja. Vratimo li se tekstu možemo vidjeti da Marx to doista, ustvari, jasno postavlja: “pod pretpostavkom pozitivno ukinutog privatnog vlasništva čovjek proizvodi čovjeka, sama sebe i drugog čovjeka” (349). Prema ovom tumačenju Marxovo shvaćanje komunizma u ranim rukopisima daleko je od humanizma, to jest, daleko od bilo kakvog pribjegavanja predegzistentnoj ili vječnoj ljudskoj biti. Umjesto pozitivnog sadržaja komunizma, koje odgovara ukidanju privatnog vlasništva, nalazi se autonomna ljudska proizvodnja subjektivnosti, ljudska proizvodnja čovječanstva – novo viđenje, novo slušanje, novo mišljenje, novo voljenje.

- 11 Karl Marx, *Grundrisse*, prev. Martin Nicolaus, London: Penguin, 1973., str. 92. Hrv. izdanje: Karl Marx, *Temelji slobode, Osnovi kritičke ekonomije (Grundrisse)*, Rijeka: Naprijed, 1977., str. 17.
- 12 Robert Boyer, *La croissance, début de siècle*, Paris: Albin Michel, 2002., str. 192.
- 13 Christian Marazzi, “Capitalismo digitale e modello antropogenico di produzione”, u: Jean-Louis Laville, ur., *Reinventare il lavoro*, Rim: Sapere, 2000., 2005., str. 107.-126.

To nas vraća našoj analizi biopolitičkog obrata u ekonomiji. U kontekstu industrijske proizvodnje, Marx je došao do važne spoznaje da kapitalistička proizvodnja nije usmjerena samo prema stvaranju objekata već i subjekata. “Proizvodnja, dakle, ne proizvodi samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet.”¹¹ Međutim, u kontekstu biopolitičke proizvodnje proizvodnja subjektivnosti je daleko izravnija i intenzivnija. Neki suvremeni ekonomisti, ustvari, analiziraju transformacije kapitala u kategorijama koje prizivaju Marxove formulacije iz njegovih ranih spisa. “Ako moramo nasumično pogađati koji će se model pojaviti u sljedećim desetljećima”, pretpostavlja, primjerice, Robert Boyer “vjerojatno bismo morali upućivati na proizvodnju *čovjeka od čovjeka*”.¹² Christian Marazzi na sličan način shvaća da se trenutačni prijelaz u kapitalističkoj proizvodnji kreće prema “antropogenetskom modelu”. Živa bića kao nepromjenjiv kapital nalaze se u središtu te transformacije, a proizvodnja oblika života postaje osnova dodane vrijednosti. To je proces u kojem upošljavanje ljudskih nadarenosti, sposobnosti, znanja i čuvstava – onih koje se stječu na poslu, no još važnije, one akumulirane izvan rada izravno donose vrijednost.¹³ Jedno je, dakle, značajno obilježje rada glavom i srcem da je paradoksalno *objekt* proizvodnje ustvari *subjekt*, definiran, primjerice, društvenim odnosom ili oblikom života. To bi u najmanju ruku trebalo učiniti jasnim obrazloženje zbog kojeg se taj oblik proizvodnje naziva *biopolitičkim*, budući je riječ o proizvedenim oblicima života.

Vratimo li se Marxu u tom novom svjetlu, uviđamo da nam razvijanje definicija kapitala u njegovom djelu zapravo daje važnu naznaku za analiziranje biopolitičkog konteksta. Iako se bogatstvo u kapitalističkom društvu prvotno doima kao beskrajna skupnost roba, Marx otkriva da je kapital zapravo proces stvaranja viška vrijednosti posredstvom proizvodnje roba. Međutim Marx razvija taj uvid za korak dalje kako bi otkrio da je kapital u biti *društveni odnos* – odnosno, da to protegnemo još dalje, konačni objekt kapitalističke proizvodnje nisu robe već društveni odnosi ili oblici života. Sa stajališta biopolitičke proizvodnje možemo vidjeti da su proizvodnja hladnjaka i automobila samo srednje točke za stvaranje rada i rodnih odnosa jezgre obitelji koja se okuplja oko hladnjaka i masovnog društva individualiziranih zajedno u njihovim autima na autocesti.

Michel Foucault

Istaknuo sam poklapanje ili približnost Marxove definicije komunizma i suvremenog biopolitičkog obrata kapitalističke ekonomije, koji su oba okrenuti prema ljudskoj proizvodnji čovječanstva, društvenih odnosa i oblika života – svi u kontekstu zajedničkog. Na ovom mjestu moram objasniti kako se ja odnosim prema toj približnosti i zašto je to važno. No prije nego što to učinim dopustite mi da toj mješavini dodam još jedan sastojak.

Michel Foucault uvažava svu neobičnost i bogatstvo Marxova načina razmišljanja koji vodi do zaključka da *“l’homme produit l’homme”* (koristeći kao Marx rodno definiranu formulaciju). On upozorava da tu Marxovu frazu ne bismo trebali razumijevati kao izraz humanizma. “Za mene, ono što se mora proizvesti nije čovjek onako kako ga je priroda stvorila, ili kako propisuje njegova bit; moramo proizvesti nešto što još ne postoji i ne možemo znati što će to biti.” On nas također upozorava da to ne razumijemo samo kao nastavljanje konvencionalno zamišljene ekonomske proizvodnje: “Ne slažem se s onima koji će shvaćati da se ta proizvodnja čovjeka od čovjeka ostvaruje kao proizvodnja vrijednosti, proizvodnja bogatstva ili objekta ekonomske uporabe; to je, upravo suprotno, razaranje onoga što smo i stvaranje nečega potpuno drugog, totalna inovacija.”¹⁴ Ne možemo razumjeti tu proizvodnju, drugim riječima, u kategorijama proizvođačkog subjekta i proizvedenog objekta. Namjesto toga proizvođač i proizvedeno su oba subjekti: ljudska bića proizvode i ljudska su bića proizvedena. Foucault jasno naslućuje (a čini se da u potpunosti ne shvaća) eksplozivnost te situacije: biopolitički proces nije ograničen na reprodukciju kapitala kao društvenog odnosa već također predstavlja potencijal za autonoman proces koji može razoriti kapital i stvoriti nešto sasvim novo. Biopolitička proizvodnja očito implicira nove mehanizme eksploatacije i kapitalističkog nadzora, no trebali bismo također priznati, sljedeći Foucaultovu intuiciju, kako biopolitička proizvodnja, osobito u načinima na koje nadilazi okove kapitalističkih odnosa i ne prestano upućuje na zajedničko, radu udjeljuje sve veću autonomiju i osigurava oruđa ili oružja kojima bi se moglo vitlati u projektu oslobođenja.

14 Michael Foucault, “Entretien” (s Ducciom Tromadoriem), *Dits et écrits*, sv. IV, Pariz: Gallimard, 1994., str. 41.-95., navod str. 74. Na engleskom jeziku objavljeno kao Michael Foucault, *Remarks on Marx*, New York: Semiotext(e), 1991., str. 121.-122. Na ovom mjestu u intervjuu Foucault govori o svojim razlikama u odnosu na Frankfurtsku školu.

15 Bilo bi zanimljivo u ovoj fazi istražiti odnos između ove ekonomske rasprave o zajedničkom i načinu na koji zajedničko funkcionira u shvaćanju politike Jacquesa Rancièra. “Politika”, piše on, “započinje upravo onda kada čovjek prestane usklađivati profite i gubitke i umjesto toga je zaokupljen dijeljenjem dijelova zajedničkog” (*Disagreement*, prev. Julie Rose, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999., str. 5.; *La mésentente*, Paris: Galilée, 1995., str. 24.). Zajedničko je, prema Rancièreovom shvaćanju, središnji i vjerojatno isključivi teren *diobe*, što je proces dijeljenja, raspodjele i podjele. “Politika je”, nastavlja Rancière, “sfera aktivnosti zajedničkog koja uvijek može samo biti prijeporna, odnos između dijelova koji su samo strane i uvjerenja ili traženja čija suma nikad nije jednaka cjelini” (str. 14.; str. 34.-35.). Vjerojatno je komunizam, kako ga ja ovdje poimam, jedini oblik koji udovoljava Rancièrovom shvaćanju politike: *diobi* zajedničkog. Ulogu zajedničkog u Rancièrovom mišljenju kratko istražujem u: “The Production and Distribution of the Common”, *Open: Cahier on Art and the Public Domain*, br. 16, 2009., str. 20.-31.

Sada se nalazimo u položaju da razumijemo točku spoznaje približavanja između ideje komunizma i suvremene kapitalističke proizvodnje. Ne radi se o tome da kapitalistički razvoj stvara komunizam ili da biopolitička proizvodnja neposredno ili izravno donosi oslobođenje. Umjesto toga, posredstvom povećanja središnje uloge zajedničkog u kapitalističkoj proizvodnji – proizvodnji ideja, čuvstava, društvenih odnosa i oblika života – nastaju uvjeti i oružja za komunistički projekt. Kapital, drugim riječima, stvara vlastite grobare.¹⁵

Pokušao sam držati se dviju glavnih tvrdnji u ovom ogledu. Prva je molba za kritiku političke ekonomije ili, prije, zahtjev da svaki komunistički projekt tamo mora započeti. Takva analiza potkrepljuje našu podjelu na razdoblja i otkriva novine našeg sadašnjeg trenutka provođenjem istraživanja ne samo o ustroju kapitala već također o ustroju klase – pitajući, drugim riječima, kako ljudi proizvode, što proizvode, i pod kojim uvjetima, kako na radnom mjestu tako i izvan njega, te unutar i izvan odnosa radničke nadnice. A sve to razotkriva, držim i dalje, sve veću središnju ulogu zajedničkog.

Druga tvrdnja širi kritiku političke ekonomije na kritiku vlasništva. A osobito, komunizam se ne definira samo ukidanjem vlasništva već također afirmacijom zajedničkog – afirmacijom otvorene i autonomne biopolitičke proizvodnje, samoupravljanog neprekinutog stvaranja novog čovječanstva. Rečeno najopćenitijim pojmovima, ono što je privatno vlasništvo za kapitalizam i što je državno vlasništvo za socijalizam, to je zajedničko za komunizam.

Objedinjavanje mojih dviju tvrdnji – da se kapitalistička proizvodnja sve više oslanja na zajedničko i da je autonomija bit komunizma – pokazuje da su uvjeti i oružja komunističkog projekta danas dostupniji nego ikad. Na nama je sada zadatak da ga organiziramo.

S engleskoga preveo Snježan Hasnaš